

דגניה – דגם ראשון להתיישבות שיתופית על קרקע הלאום

מרגלית שילה

מבוא

באפריל 1908, עם תחילת עבודתו של ארתור רופין כמנהל המשרד הארץ-ישראלי, ניצבו בפניו שתי שאלות נוקבות: כיצד ליישב פועלים חסרי-כל על אדמות הקרן-הקיימת לישראל, מבלי לעשותם נתמכים ותלויים בפילנטרופיה, ולו גם פילנטרופיה ציונית? כיצד ניתן לעבד את אדמות הקרן-הקיימת לישראל על-ידי הפועלים, מבלי לאבד את הבעלות עליהן? (הנהלת הקרן חששה כי עובדי אדמתה אשר ישקיעו בה את חלבם ואונם יחשבו עצמם תוך שנים מספר לבעלי המקום). הצורך במציאת צורה יישובית חדשה, אשר תהווה מענה לשאלות אלה, היה מיידי. חוקרים רבים דנו בייסודה של דגניה, ובדרך-כלל התמקד הדיון בשאלה, האם רעיון השיתוף קדם לקבוצה, או האם צמח יחד עמה, 'מן החיים'²? חוקרים אלה מיעטו בשימוש במקורות ארכיוניים. תיעוד רב הנוגע לראשיתה של דגניה מצוי בשפע בארכיון הציוני המרכזי, בתיקי המשרד הארץ-ישראלי, הקרן-הקיימת-לישראל והנהלה הציונית בגרמניה. תעודות אלה שופכות אור חדש על פולמוס השיתוף. יתירה מזו, התיעוד הרב מאיר באור חדש את ראשית ההתיישבות הפועלית השיתופית על קרקע הלאום. ייסודו של הקיבוץ הראשון היה מעשה חדשני ונועז לא רק בשל צורת השיתוף בה נהגו חבריו, אלא גם בשל יצירת התשתית היישובית החדשה. דגניה היתה היישוב הראשון שהוקם על אדמות הקרן-הקיימת-לישראל ובאמצעה, ללא אגרונום ומנהל, ועל אחריותם הבלבדית של המתיישבים. תשתית יישובית חדשה זו, שהיתה תוך עשור, כבר בשנות העשרים, כמובנת מאליה, נוסתה לראשונה על חוף הירדן בדצמבר 1909. בעוד שצורת ההתיישבות בכנרת, שנוסדה ב-1908, נהגתה על-ידי רופין ואטו ורבורג והוצעה לפועלים כשיטה מוגמרת, ייסודה של דגניה התגבש על-ידי שיתוף-פעולה בין הפועלים לבין 'המשרד הארץ-ישראלי'.

- 1 על רופין והמשרד הארץ-ישראלי ראה בהרחבה: מרגלית שילה, 'מדיניות ההתיישבות של המשרד הארץ-ישראלי 1908-1914', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ה. (להלן: שילה, מדיניות ההתיישבות). מאמר זה הינו תת-פרק מעובד מתוך החיבור הנ"ל.
- 2 ראה, למשל: ר' פרנקל, 'המניעים האידיאולוגיים בהתהוותה של הקבוצה בימי העלייה השנייה', קתדרה, 18 (טבת תשמ"א), עמ' 111-117. ראה שם גם את מאמריהם של ב' בן-אברם וה' ניר הדנים בנושא זה; ב' בן-אברם, 'הקבוצה: יצירה ארץ-ישראלית שנוצרה מתוך החיים' קתדרה, 23 (ניסן תשמ"ב), עמ' 187-188; ה' ניר, 'האם הקבוצה נוצרה 'מן החיים'?', שם, עמ' 189-191. במאמרים הנ"ל מוזכרים יתר הדיונים העוסקים בסוגיה זו.

התכנית ל'מושבת חוכרים'

הקרן-הקיימת-לישראל החלה בגאולת אדמות-ארץ ישראל ב-1905, בקנותה כמה אלפי דונמים של קרקע בגליל התחתון.³ החוק התורכי, שחייב עיבודה של קרקע חקלאית,⁴ הציב בפני הקרן את התביעה המיידית לעבד את נחלתה. ואולם הקרן מיאנה להשקיע את כספיה בטיפול יישוב, שאין לשער מראש את עלותו. האפשרות להחכיר את אדמות הקרן לאנשים פרטיים, או לקבוצות פועלים, הועלתה הן על-ידי מוסדות התנועה הציונית, הן על-ידי חוכרים פוטנציאליים בעלי-ממון והן על-ידי פועלים. התכנית להחכרת אדמות דלייקה אוס-ג'וני⁵ נידונה עוד לפני בואו של רופין לארץ. בשנים 1906-1907, כאשר אדמות הקרן הוחכרו לערבים, התעניינה במקום קבוצה מחרסון.⁶ גם לאחר שנפלה ההחלטה להקים חוות-לימוד בחלק מן השטח, בדלייקה, נמשכו מגעים שונים עם המשדד הארץ-ישראלי בדבר חכירת אדמות אוס ג'וני. חכירה על-ידי יהודים נוסתה בארץ-ישראל ביוזמת חיים מרגלית קלווריסקי, באמצעות חברת יק"א. הדעות לגבי הצלחת השיטה היו חלוקות,⁷ והעובדה שהתכנית כבר נוסתה על-ידי אנשי העלייה הראשונה, לא תרמה לתומכים בה. פעליהם של אנשי העלייה הראשונה היו בדרך-כלל דגם-חיקוי שלילי עבור פועלי העלייה השנייה. עמדתם השלילית של רופין וורבורג כלפי תכנית החכירה הובהרה תוך כדי המגעים עם אנשי חרסון. נימוקם היה, כי חכירה תהפוך במשך שנים ספורות את אדמת הקרן-הקיימת לרכוש של המתישבים עליה.⁸ בדיווח של הקרן-הקיימת-לישראל מסוף יולי 1908 נאמר, כי הוחלט לא להיעתר לבקשתם של ציוני חרסון,⁹ ובכך נקבעה למעשה עמדתה העקרונית השוללת החכרת אדמותיה לאנשים פרטיים. עמדה זו היתה בניגוד לשיטה שננקטה בכנרת, החל מיוני 1908, שם הוחכרו אדמות הקרן לחברת הכשרת הישוב הציונית. עיבודה של אדמת אוס ג'וני עורר גם את התעניינותם של פועלי כנרת. במכתב של רופין מפברואר 1909 הועלתה הצעה, כי עשרה עד עשרים פועלים, רובם נשואים, יחכרו את האדמה מיחברת הכשרת הישוב, שחכרה את המקום לתשעים ותשע שנה מידי הקרן-הקיימת. הפועלים ירכשו בכספם את האינבנטר הדרוש, יעבדו במקום במשך שש עד עשר שנים, עד שיצברו די כסף, שיאפשר להם לרכוש אדמה ולהקים יישוב חדש בכוחות עצמם. רופין כינה תכנית זו בשם 'גשר להתישבות' והציע לקרוא למושבה המיועדת על שם מקס נורדאו.¹⁰

תכניתו של 'המשדד הארץ-ישראלי' היתה מקובלת הן על חבורה מפועלי כנרת שהיו חברי

- 3 ראה: א' בין, תולדות ההתיישבות הציונית, רמת-גן 1970, עמ' 20-21; שילה, מדיניות ההתיישבות, עמ' 40-47.
- 4 ראה: לאה דוכן לנדוי, החברות הציוניות לרכישת קרקעות בארץ ישראל 1897-1914, ירושלים תש"ם, עמ' 20-13.
- 5 שטחה של דלייקה אוס ג'וני היה כ-6,500 דונם. חוות כנרת עיבדה ב-1908 רק כמחצית מהשטח.
- 6 על המגעים עם ציונים מחרסון ראה: מרגלית שילה, 'התכניות להקמת חוות הלימוד החקלאית הציונית הראשונה והביקורת עליהן', קתדרה, 19 (ניסן תשמ"א), עמ' 186-189.
- 7 ראה: מ' סמילנסקי, 'המצב הנוכחי של הישוב החדש בארץ ישראל, ב', השלח, תרס"ה, עמ' 251-267; עירית עמית, 'מקומו של ח"מ קלווריסקי ביישוב הגליל התחתון, 1898-1905', חיבור לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1981.
- 8 ראה מכתב א' ורבורג למ' אוסישקין מיום 3 ביולי 1908, אצ"מ L1/36; מכתב א' רופין לורבורג מיום 23 ביולי 1908, שם, Z1/96.
- 9 דין-חשבון הקרן-הקיימת-לישראל מסוף שנת 1908, שם, Z2/617.
- 10 מכתב רופין לז"ד לבונטין מיום 18 בפברואר 1909, שם, L1/97.

קבוצת רומני¹¹, והן על ורבורג, יושב-ראש המחלקה הארץ-ישראלית בברלין.¹² ממכתבו של ורבורג לקרן מיוני 1909 עולה כי הפועלים שינו במקצת את התכנית; בגלל חסרון-כיס הם הציעו, שגם האינבנטר יירכש באמצעי המוסדות הציוניים, ואילו הם יספקו רק את צרכיהם המיידיים. לשם ניהול משקם הם יקבלו הלוואה בסך 12,000 פרנק, שתוחזר על-ידם תוך שלוש שנים; הקבוצה כולה תערוך להחזרת הכסף.¹³ בניגוד לחוסר הבטחון שחשו מנהיגי התנועה כאשר נידונה החכרת אדמת הקרן הקיימת לזימים פרטיים, חכירה קבוצתית נתפסה כבלתי-מסוכנת. החשש כי אנשים פרטיים יטענו שאדמת הקק"ל היא אדמתם הטריד את מנוחת הנהלת הקרן, ואילו האפשרות של בעלות קבוצתית לא הועלתה כלל על הדעת. ולענין אחר, אף-על-פי שחוות כנרת גרפה הפסדים, ורבורג עדיין האמין כי משק יוכל להניב רווחים ניכרים כבר בשנים הראשונות לקיומו, וההכנסות תאפשרנה לקבוצה להחזיר את ההלוואה.

נימוקיו של ורבורג לתמיכתו בהצעה הם בעלי עניין מיוחד. לדעתו, רעיון זה יתרום רבות לרכישת אהדה לפעולות הקרן-הקיימת-לישראל מצד פועלים יהודים באירופה ובאמריקה; שכן הללו מאשימים את הקרן, כי תמיכתה מופנית למעמד הבינוני. הצעה זו דומה מאד לתכנית אופנהיימר,¹⁴ שזכתה לאהדת התנועה, וכאן ישנה אפשרות לנסותה, ולו רק באופן חלקי. מעל לכול, ורבורג ראה בהצעה זו פתרון לבעיית פועלי ארץ-ישראל. באופן כזה תושג עצמאותם הנכספת, ולדבריו ממעמד של פועלים שכירים יעלו למעמד של איכרים. פתרון נכון של בעיית הפועלים יעודד עליית צעירים ממזרח-אירופה. ורבורג ורופין ראו במשק השיתופי המוצע רק שלב-מעבר בדרכו של הפועל לקראת הפיכתו לאיכר. בשלב זה הם לא היו שותפים בלבטיהם של הפועלים, אשר האיכרות לא היתה משאת נפשם.¹⁵

אותה עת, בקיץ 1909, שהה רופין בגרמניה, בין השאר לשם שיחות נוספות עם ראשי הקרן-הקיימת אודות אום ג'וני. במכתב מסוף יולי שב רופין וניסח את התכנית פעם נוספת: ההתיישבות מיועדת לפועלים רווקים בלבד (ולא לנשואים, כפי שסבר תחילה); בעלי נסיון חקלאי ובעלי מומן כלשהו, המסוגלים לכלכל את עצמם. במקרה שלא ימצאו פועלים בעלי-אמצעים, הוא הציע, בהסתמכו על הקומונה שעבדה בסג'רה, לתת לעובדים שכר חודשי על-מנת שיוכלו לקנות מצרכים לקיומם. כאן רמז רופין על תפנית במחשבתו, מ'קבוצת חוכרים' (Pachtergenossen-) (schaft) ל'קבוצת פועלים'. רופין סירב לשתף 'ארגון פועלי פוליטי' בפרויקט, ברצותו להימנע מזהות מפלגתית.¹⁶

11 על קבוצת רומני ראה: ר' פרנקל, 'יוסף בוסל, הקומונה החרדתית והיווצרות הקבוצה', הציונות, ד (תשל"ו), עמ' 71-44.

12 הפועלים היו כנראה הראשונים שהציעו כבר ב-1906 לחכור את המקום ולעבדו באופן משותף. העניין נידון במכתבו של ורבורג לוועד הפועל מיום 28 לספטמבר 1906, אצ"מ, Z2/228, ובמכתבו לאוסישקין מאותו יום, שם, A.24/92. ראה גם שילה, מדיניות ההתיישבות, עמ' 53-54.

13 מכתב ורבורג לקרן-הקיימת-לישראל מיום 10 יוני 1909, אצ"מ, KKL 2/51. שרה מלכין, כנרת: פנקס הקבוצה, כנרת תשי"ד, עמ' 85. המחברת מתארת כיצד נולדה המחשבה הנ"ל בלב החברים שעבדו באום ג'וני, וכי הרעיון המקורי היה כי שמונת ראשוני החווה, בצירוף חברים נוספים, יקבלו על עצמם את חכירת היישוב.

14 פרנץ אופנהיימר הציע תכנית יישובית, 'הקואופרציה', בעלת שלושה שלבים, המבוססת בתחילה על חיי שיתוף, אך לא על חיי שוויון. דיון בנושא ראה שילה, מדיניות ההתיישבות, עמ' 234-247, ושם גם ביבליוגרפיה מפורטת בנושא. וראה להלן.

15 יחסם של הפועלים להתאכרות זכה למחקרים ממצים. ראה, למשל: 'קולת', הפועל הצעיר: מכיבוש העבודה לקידוש העבודה', בדרך, א' תשכ"ו עמ' 29-61.

16 מכתב רופין ל' טהון מיום 28 ביולי 1909, אצ"מ, L2/307.

היכרות של שנה עם תנאי ארץ-ישראל הבהירה לרופין, שבארץ אין פועלים נשואים בעלי-ממון, אשר ירצו להשתתף בתכנית המוצעת, והוא ביקש להוציאה אל הפועל בכל מקרה. במכתבו זה רופין הסתייג מעבודה שיתופית בשלב הראשון של ההתיישבות, והציע שכל פועל יעבד את חלקתו ויהיה אחראי לאינבנטר שברשותו. רופין חייב את רעיון הקבוצה, בה ראה גוף שיתופי, שאחריותו עדיפה על אחריות פועל בודד; אך בקיץ 1909 לא ראה בה יחידה משקית מועדפת. לא רק ורבורג ורופין עמדו על חשיבותה של התכנית. גם מכס בודנהיימר, יושב-ראש הדירקטוריון של הקרן-הקימת-לישראל, עמד על כך, שחכירת קרקע לקבוצה יכולה לגרום לפריצת-דרך במצב ללא מוצא שאליו נקלעה הקרן בכל הנוגע לשימוש בקרקעותיה.¹⁷ עמדה אוהדת זו לא הסיטה את בודנהיימר ממה שראה כתפקידו החשוב ביותר: שמירה על כספי הקרן. בין יוני לאוקטובר 1909 נידונה בהתכתבות ענפה הערובה לאותם 12,000 פרנק שיועדו ל'פריצת הדרך'.¹⁸ כדי להפחית מגובה הסכום אף הוצע לייסד את 'מושבת החוכרים' על אדמות הקרן-הקימת בבית-עריף (בן-שמון), במקום שבו מצויים המבנים הדרושים, והקרוב יותר ליפו, ועל-ידי כך ייקל על המשדד הארץ-ישראלי להשגיח על הקבוצה.¹⁹ מאחר שאישור ההלוואה התממה והחורף עמד בשער, נראה היה שהתכנית תדחה לפחות בשנה.²⁰ רק כעבור כשבוע אושרה סוף-סוף ההלוואה המיוחלת, בהתאם לתכנית הראשונה בדבר 'קבוצת חוכרים'. הודגש, כי הסכום יוחזר על-ידי הפועלים תוך שלוש-ארבע שנים, כתוספת ריבית של 4 אחוזים; ובפרוטוקול נרשם בפירוט, כי בשל החורף המתקרב ספק אם התכנית תצא לפועל.²¹

- 17 מכתב הקרן-הקימת-לישראל לורבורג מיום 15 ביוני 1909, אצ"מ KKL 2/51.
 18 ראה מכתב ורבורג לבודנהיימר, מיום 27 ביוני 1909, אצ"מ, L1/29; מכתב הקרן-הקימת-לישראל לחברת הכשרת הישוב' מיום 30 ביוני 1909, שם, KKL 2/51; בודנהיימר לורבורג, מיום 20 ביולי 1909, שם, L1/29; ומכתבים נוספים שם.
 19 מכתב טהון לקרן-הקימת-לישראל מיום 5 באוקטובר 1909, שם, KKL 2/51; מכתב ורבורג לקרן-הקימת-לישראל מיום 6 באוקטובר 1909, שם, שם.
 20 ראה מכתב ורבורג לקרן-הקימת-לישראל מיום 6 באוקטובר 1909, שם, KKL 2/140. מהערה 19 ו-20 יוצא שבאותו יום כתב ורבורג שני מכתבים שונים לקרן הקימת לישראל שלא נמצאים באותו מקום.
 21 פרוטוקול הקרן-הקימת-לישראל מיום 14 באוקטובר 1909, שם, KKL 1/657.

בחצר דגניה, 1910

שביתת כנרת וייסוד קבוצת פועלים באום ג'וני

השביתה הראשונה של כנרת מפורסמת כהורתה של קבוצת דגניה.²² ללא ספק היתה לשביתה השלכה על הצעדים שהביאו ליצירת קבוצת אום ג'וני; למעשה, תוצאותיה רק החישו את ייסודה של הקבוצה הראשונה, אך הקבוצה לא נוסדה בעטיה. מהדיווחים שנכתבו זמן קצר לאחר פרוץ השביתה עולה, כי היא פרצה על רקע של יחסים מתוחים ביותר בין המנהל לפועלים, והדברים הגיעו עד לידי חתימת חוזה-עבודה חדש, אשר מטרתו היתה לאפשר להנהלה להעסיק פועלים ערבים בחווה, כאשר הסכמת הפועלים היהודים ניתנת לכך מראש.²³ השביתה שפרצה ב-11 באוקטובר 1909, הסתיימה לאחר ארבעה ימים בפיוס בין ברמן המנהל לפועלים. ואולם שמונת הפועלים הראשונים של החווה, שעמהם נידונה האפשרות של חכירת אום ג'וני, לא הסכימו עוד לשותף פעולה עם ברמן ועזבו את החווה כשפניהם מועדות לחדרה, להמשך עבודתם בה כקבוצה שיתופית. אלא שההחלטה בדבר עזיבתם את החווה נפלה עוד לפני פרוץ השביתה. במכתב מספטמבר 1909 הודיע רופין, כי הפועלים שהתעניינו בתכנית החכירה, מבקשים להכשיר עצמם לקראתה לפני ביצועה, ועל-כן היא נדחתה.²⁴ כאמור, ההסכמה להלוואה בסך 12,000 פרנק עדיין לא התקבלה בעת זו שהיא המועד הנוח לתחילת עונה חקלאית חדשה. ייתכן גם, שהפועלים סברו כי התכנית המקורית אינה רווחית, ולא יהיה באפשרותם להחזיר את ההלוואה.²⁵ המאבק במנהל החווה לא הסתיים עם חזרתם של פועלי כנרת לעבודה. חודש לאחר תום השביתה שלחו אנשי 'החורש' (ארגון של פועלי הגליל), תזכיר אל 'מנהל הפקידות הפלשתינאית הדי'ר רופין', בו הביעו דרישה מפורשת '... לפטר את ה' ברמן ממשרת מנהל של חוות כנרת. ואם לא תתחשב עם דרישותינו להשתמש בכל האמצעים שיהיו בידנו למען הסירו ממשרתו'.²⁶ אף-על-פי שמחברי התזכיר לא היו מפועלי כנרת, זכתה פנייתם לתשומת-לבו של רופין, שיצא לגליל להפגש עם כדי למצוא פתרון לבעיה ולבור עמהם דרכים חדשות. גם במעשה זה מתבטאת תרומתו המקורית והמיוחדת של רופין להתיישבות היהודית בארץ-ישראל, שנבעה מגישתו הכנה, מהערכתו הרבה את הפועלים ומראייתו אותם כנושאי דגל ההתיישבות. הוא דגל בשוויון-זכויות בין המתיישבים וחברות ההתיישבות. על רקע זה יש להבין את בואו של 'מנהל הפקידות' בעצמו אל פועלי הגליל, שכתבו כתב-קטרוג קשה נגד פקיד שמונה על-ידי, ואת נסיונו ליישר את ההדורים בעזרתם.²⁷

22 ראה למשל: 'בלוך, מראשית כנרת ודגניה', ברכה חכם (עורכת), ספר העליה השנייה, תל-אביב תש"ז, עמ' 403-411; א' רופין, 'הקבוצה', שלושים שנות בנין בארץ ישראל, ירושלים תרצ"ז, עמ' 122.

23 פנימי, 'בפנים הארץ' הפועל הצעיר, 2 (כ' בחשוון תר"ע), עמ' 14-15; תמיד, לענייני השעה, שם, 22 (ל' באב תר"ע), עמ' 3-4. 'חברת הכשרת הישוב' ניסתה למעט ככל הניתן בחשיבות הסכסוך. ראה מכתב גולדברג ל'חברת הכשרת הישוב' מיום 18 בפברואר 1910, אצ"מ, L1/96, ומכתבו של 'טהון, מיום 4 במארס 1910, שם, שם.

24 מכתב המשד הארץ-ישראלי ל'חברת הכשרת הישוב', מיום 12 בספטמבר 1909, שם, Z2/634. העניין נידון בהרחבה גם על-ידי ביין, (לעיל, הערה 3), עמ' 47-51.

25 פועל, 'דגניה', הפועל הצעיר, 7 (י"ט טבת תרע"ב), עמ' 16-17: '... מפני סיבות שונות, בזה גם מפני פחד האחריות של הדבר, לא נמצאה אז קבוצה שתקבל את העבודה הזו, אע"פ שהשאפה לעבודה עצמית היתה כבר מפותחת למדי בין חלק ידוע מן הפועלים'. ב-10 ביוני 1909 כתב ברמן לטהון (אצ"מ, א' KKL 3/100), כי הפועלים מסתייגים מהרעיון בשל מחסור בכסף.

26 תזכיר ועד 'החורש' מיום 12 בנובמבר 1909, אצ"מ L2/602; 'עבר הדני (עורך), חיים צימרמן, איש הגליל, תל-אביב תשי"ד, עמ' 36-37. צימרמן מציין, כי מחברי התזכיר היו אליעזר שוחט, משה קריגסר והוא עצמו.

27 על יחסו של רופין לפועלים ראה, למשל: א' רופין, פרקי חיי, ב, תל-אביב תשי"ז, עמ' 45, 59; 'הגליל', התיישבותנו החקלאית, תל-אביב תשי"ב, עמ' 32; 'הגליל', יסוד מפעלנו, ירושלים תשי"ו, עמ' 33.

רופין לא נענה לתביעתם של אנשי 'החורש' ולא פיטר את ברמן. הוא הציע להעביר את חלקת אום ג'וני לשישה פועלים, ללא כל התחייבות כספית מצדם. בהתאם לכך, ההלוואה בסך 12,000 פרנק, המיועדת למימון ההוצאות השוטפות, תינתן לחברת הכשרת הישוב, הפועלים יעבדו כשכירים, תמורת משכורת חודשית קבועה וזו תכלכל את ההתיישבות. הפועלים הציעו כי שניים מביניהם יהיו אחראים לעבודה ולא ינבטור.

התכנית ל'מושבת חוכרים', שאותה אישרה הנהלת הקרן-הקימת, השתנתה אפוא: הפועלים לא יוכלו את אום ג'וני בחכירה, ועל-כן גם לא חויבו בתחילה בתשלום לקרן-הקימת-לישראל. רופין הסביר, שאין לתת הלוואה לאנשים חסרי-כל הון, מן הטעם הפשוט שלא ניתן לערוך להחזרתה. הפתרון שהוצע היה פרדוקסלי: לפועלים לא תהיה בעלות על המקום, אך הוא יעמוד לרשותם באופן מוחלט. מבחינה משפטית, הקרן-הקימת-לישראל הינה בעלת המקום; מבחינה מעשית, לפועלים נתונה הרשות לנהלו כמיטב הבנתם. החששות שהועלו לגבי אפשרות שחוכרים יתייחסו לרכוש הנחכר כאל רכושם הפרטי, כלל לא הועלו במקרה זה, מאחר שלפועלים לא היתה כל בעלות עליו. רופין העריך, כי קבוצה שיתופית אשר איננה מעוניינת ברכוש אלא בעבודה בלבד, לא תערער את בעלות הקרן-הקימת על אדמתה.²⁸

חידושו של רופין היה בכך, ש'חברת הכשרת הישוב' תיקח על עצמה את הסיכון הכספי הכרוך בהתיישבות במקום, בעוד שהמקום עצמו ינוהל באופן עצמאי על-ידי פועלים. עד אז היה מקובל, שהגוף הלוקח על עצמו את האחריות הכספית מקבל על עצמו גם את האחריות המשקית.²⁹ על-ידי הצעתו של רופין נוצרה אפשרות לשיטה התיישבותית חדשה. הבסיס לה היה האמון, כי גם אם הפועלים לא ישאו בנטל הכספי, הם יעבדו במקום מתוך התמסרות מוחלטת. בסגירה היו הפועלים קבוצה קבלנית שעבדה בשיתוף; ואילו בדגניה המשק כולו הועבר לאחריותם, כאילו היו חוכרים, והם ניהלוהו כמיטב יכולתם בשיטה שיתופית.

האם חישוב רופין את הדברים מראש, ומכתב 'החורש' שימש עבורו הזדמנות לממש את מבוקשו, או האם נולדה הצעה זו במוחו תוך כדי דיון עם הפועלים? מאחר שהעונה החקלאית כבר החלה, ובדצמבר קשה היה למצוא פועלים שיסכימו לקחת על עצמם את המבצע במועד זה, ניתן לשער, כי תכנית זו, שדובר בה רבות, התגשמה לבסוף כצעד ספונטני.³⁰ נראה, שהצעה זו עובדה על-ידי רופין באופן עצמאי, ללא התייעצות מוקדמת עם 'חברת הכשרת הישוב' או עם הקרן-הקימת-לישראל, והוא דיווח עליה רק לאחר מעשה.³¹

את הסכמת הקרן-הקימת-לישראל למימון הנסיון הראשון של קבוצת-עבודה שיתופית באום ג'וני, יש להבין על רקע תכנית אופנהיימר ותפקידה בתולדות ההתיישבות השיתופית בארץ-

28 מכתב רופין לקרן-הקימת-לישראל מיום 28 במרס 1910, אצ"מ, Z3/1478.

29 א' שוחט, בנתיבי עבודה, תל-אביב 1967, עמ' 132-133; 'לא יוכלנו אז לקבל על עצמנו התחייבות כזאת, שלא היינו יכולים לעמוד בה במקרה של הפסד. כי הלא היה זה נסיון רק לשנה אחת. קיבלנו על עצמנו את האחריות רק לעבודה ולסידור וניהול המשק בלי שהמנהל יעמוד על גבנו'. במכתבו לצבי נדב מיום 1 במאי 1957 מציין שוחט, כי הפועלים הציעו שהרווח, אם יהיה כזה, יחולק ביניהם לבין המשרד, ואף-על-פי שרופין הציע כי הרווח ייוקף כולו לזכותם. על החוזה ותנאי העבודה, ראה ביין (לעיל, הערה 3), ההתיישבות הציונית, עמ' 51-49.

30 על ההיסוסים שליוו את התכנית, ראה: צ' נדב, כך התחלנו, תל-אביב, תשי"ז, עמ' 226.

31 מכתב רופין לחברת הכשרת הישוב מיום 10 בדצמבר 1909, אצ"מ L1/96.

חברים

ענין הקמת המועצה
הנהלת הקרן הקיימת לישראל ורופין לתכנית זו. רופין אמנם היה מודע לכך, שהפועלים מבצעים את הפרויקט, כפי שהם הגוהו; אך הוא חזר והדגיש, כי דגניה הינה ביסודה רעיון של אופנהיימר.³² לא היה זה רק מס שפתיים ששילם רופין למנהלי הקרן-הקיימת.³³ ההסכמה התנועתית לדגניה נשענת על הגותו החברתית של אופנהיימר, שאומצה כחלק אינטגרלי של תכנית ההתיישבות הציונית עוד בימי הרצל.

חוזה העבודה בין 'הקומונה החרדתית' באום ג'זני וחברת 'הכשרת הישוב', חורף 1910 (מתוך ספרי ההעתקה של המשרד הארץ-ישראלי)

32 במכתבו לקרן-הקיימת-לישראל מיום 27 בינואר 1910, אצ"מ, KKL 2/63, הוא מוסר תיאור של הקבוצה: התיישבות לפי שיטת אופנהיימר; מקבלי שכר; עצמאיים; האינכנטר נתון לרשותם. החלט להקימה לא כקבוצת חוכרים לאור מצבם הקשה של הפועלים. ראה גם מכתבו לקרן-הקיימת-לישראל מיום 7 בפברואר 1912, שם, Z3/460.

חמישה חודשים לאחר ייסוד קבוצת אום ג'וני נדרש רופין להסבר בסיסה היישובי. מדבריו נראה כי מוסדות הקרן-הקימת-לישראל הביעו שוב את חששם, כי מתן אדמות הקרן לקבוצת אנשים לשם עיבודן יביא לאבדן בעלותה של הקרן עליהן, בדיוק כפי שנצפה בעת שהועלתה אפשרות החזרתם ליהודי חרסון. רופין השיב, שהחשש קיים רק לגבי חכירה, אך לא במקרה של עיבוד השטח על-ידי שכירים או על-ידי חברת 'זידלונגסגנוסנשפט'. 'עיקר הסכנה בחכירה', כתב הוא, 'נובע מהצדדים המורליים והלאומיים שלה'.³⁴ אלא שדבריו של רופין מעוררים תמיהות אחדות: האם השטח שהועמד לרשות העובדים בו ללא כל תמורה, בטוח יותר משטח שניתן בחכירה? האם הפועלים לא יוכלו לטעון, כמו החוכרים, כי השקיעו במקום את כוחם ואונם? יתר-על-כן, ב-1912 הציע רופין לקבוצת פועלים, 'האכר הצעיר', לחכור את אדמת הלאום בכנרת, ולא התייחס כלל לחשש שאדמה שהוחכרה תצא מתחת ידיה של הקרן-הקימת-לישראל.³⁵ ניתן לשער, כי הקו שהנחה את רופין, ואשר לא בא לידי ביטוי במכתביו, נבע גם מיחסו כלפי ציבור החוכרים או השוכרים. הפועלים שזכו באמונו, הוכרו בעיניו כראויים לחכירה; וכאשר הדבר לא היה באפשרותם, ניאות להעמיד את הקרקע לרשותם גם ללא ערובה. מכלל מעשיו עולה, כי נקט כלפי הפועלים שהוכיחו כושר עמידות ואידיאליזם, אמות-מידה אחרות מאשר כלפי יתר ציבור המתיישבים בארץ-ישראל. בטחונו של רופין בפועלים נבע גם מהערכתו, כי צורה יישובית זו — התיישבות שיתופית — הינה זמנית בלבד, 'גשר להתיישבות', ורק בעקבותיה יבואו המתנחלים אל ביתם הקבוע.

יחסם של המוסדות המיישבים לצורת ההתיישבות החדשה

במכתבו להנהלת 'חברת הכשרת הישוב' בברלין ציין רופין את ראשוניות המקום — הקבוצה השיתופית הראשונה בארץ — וביקש לשמור את העניין בסוד.³⁶ רופין, שנכווה מהלהט הציבורי שליווה את לידתה של כנרת, העדיף להימנע מהזכרת הדבר בעתונים. בקשתו התקבלה ובעתונות התנועה נשמרה השתיקה במשך שלושה חודשים.³⁷

הציפיות מקבוצת אום ג'וני היו גדולות. בדיווח של המחלקה הארץ-ישראלית הובעה הדעה, כי 'אם הנסיון יצליח ישנו בסיס להתיישבות בקנה מידה גדול של פועלים על בסיס שיתופי'.³⁸ חודש לאחר שהקבוצה החלה בעבודתה כתב רופין, כי אם הנסיון יעלה יפה ניתן לנסותו גם בחיטין או בחולדה.³⁹ ההחלטה, כי יש להמשיך בשיטת התיישבות זו, נפלה עוד לפני שנערך המאזן הכספי של הקבוצה. כבר באוגוסט 1909 הודיעו אליעזר שוחט וישראל בצר, כי קבוצתם תעזוב את

33 י' דון, 'פראנץ אופנהיימר והיישוב השיתופי מרחביה', בראילן, קובץ העשור (רמת-גן תשכ"ז), עמ' 252.

34 מכתב רופין לקרן-הקימת-לישראל מיום 3 במאי 1910, אצ"מ 2/63 KKL.

35 ראה: מרגלית שילה, 'ניצני רעיון המושב: "האכר הצעיר" הקבוצה האמריקנית בעלייה השנייה', קתדרה, 25 (תשרי, תשמ"ג) עמ' 79-98.

36 מכתב רופין לחברת הכשרת הישוב מיום 10 לדצמבר 1909, שם, KKL 2/51 מכתב זה מובא בתרגום עברי באוטוביוגרפיה של רופין, פרקי חיי, ב (לעיל, הערה 27), עמ' 82-83.

37 מכתב רופין לקרן-הקימת-לישראל מיום 6 בינואר 1910, שם, KKL 2/51; העולם, 3 במארס 1910, עמ' 11.

38 דיווח ה'פולשתיין רטורט' משנת 1909 (ללא תאריך), שם, L1/30. בתמצית הויכוחים של האספה השנתית של 'הפועל הצעיר' נכתב: 'אולי על ידו (הנסיון באום ג'וני) נמצא את השיטה הנכונה לבצור מצבו של הפועל ולהתרכותו בארץ, הפועל הצעיר (ט' בחשוון תרפ"א), 11 בנובמבר 1910 עמ' 21-24.

39 מכתב רופין לקרן-הקימת-לישראל מיום 27 בינואר 1910, אצ"מ, KKL 2/51.

'הקומונה החרדתית'
בחדרה,
לפני היציאה לאום ג'וני,
1910

המקום והציעו לרופין ליישב באום ג'וני קבוצה אחרת.⁴⁰ סיום שנת העבודה הראשונה ברווח של 4,000 פרנק (מחציתו — לפועלים ומחציתו — למשרד הארץ-ישראלי) היה הישג בלתי-רגיל. החוות החקלאיות של הקרן-הקימת-לישראל צברו הפסדים מרובים בשנות עבודתן הראשונות. ההצלחה הכלכלית היתה אמת-המידה המכרעת להצלחת השיטה, למרות טיעוניו החוזרים ונשנים של רופין, שאין למדוד הצלחה התיישבותית בהתאם לחשבון הרווח וההפסד.⁴¹

בכ"ד בתשרי תרע"א (27 באוקטובר 1910) הגיעה למקום 'הקומונה החרדתית' ואום ג'וני היתה לביתה.⁴² ההצלחה המשקית של אום ג'וני, ששמה הוסב כשנה לאחר מכן לדגניה, העניקה לכאורה חותם של צורה התיישבותית קבועה. אולם רופין, אף שבחמש שנות קיומה הראשונות טרח רבות בשיפור תנאי החיים של הפועלים היה משוכנע כי הצורה השיתופית של המקום היא זמנית בלבד. במאי 1911, לאחר שנעשה במקום מפרוז (תיחום), והשטח שהועמד לרשות הקבוצה הוכפל (3,200 דונם במקום 1,500), הוצע לבנות בתי-קבע במקום. בנמקו את הצורך במבנים כתב רופין: 'חבל יהיה אם בשל חוסר מבנים הקבוצה תתפרק'.⁴³ לאחר שנים תוארה ההעברה כירידה מהאיגרא רמא של חיי האידיאל בחושות, לכירא עמיקתא של בתי האבן המסמלים את חיי החומר.⁴⁴

40 מכתב שוחט ובצר למשרד הארץ-ישראלי מיום 6 באוגוסט 1910, שם, א' KKL 3/85: 'אנחנו מצדנו גם בהיותנו בחוץ נכונים בכל לבנו לעזור בענין הזה בכל מה שנוכל'.

41 דיווח של רופין מיום 17 בינואר 1912 על רווחי 1910-1911, שם, L1/98.

42 אודות 'הקומונה החרדתית' שיישבה את דגניה ראה גם במדור 'תעודה' להלן.

43 מכתב רופין לקרן-הקימת-לישראל מיום 22 במאי 1911, שם, שם, KKL 2/51. וראה שם גם מכתבים מהתאריכים 31 במאי, 1 ביוני, 3 ביוני 1911. המבנים עלו 63,000 פרנק, במקום ההערכה של 40,000 פרנק, ובודנהיימר זעם על בוזנותו של רופין. ראה מכתב רופין לקרן-הקימת-לישראל מיום 5 ביוני 1912, שם, Z3/1478.

44 שמואל דיין, אחד הפועלים במקום, תיאר את המעבר לבתי-אבן: 'הבנינים החדשים רמזו על תקופה שיש בה יותר מן הרווחה ופחות מן הסבל, כאילו בא הקץ לאידיאליות ולחלוציות והתחילו חיי חומר... והתגעגענו לחיי כיבוש, לחושות, לבתי חומר, לחיי כובשים'. ש' דיין, על גדות הירדן, תל-אביב (ללא תאריך), עמ' 70.

בחצר דגניה, 1911 (מימין לשמאל: מרים ברץ, אהרון ויהודית אוסטרובסקי, רחל ונח סלוצקי, יוסף בוסל, בנימין דוכובני, יצחק בן-יעקב)

תמיכתו המתמדת של רופין במקום נבעה מהשקפתו, כי קבוצת-כיבוש זו תכשיר את הדרך להתיישבות של קבע. הוא קבע, כי יתרונה הבולט הינו התאמתה 'להמצב הנפשי של היהודים הצעירים אוהבי החופש ברוסיה'.⁴⁵ הוא הכיר בערכה המחנך של הקבוצה, אשר באופן טבעי מהווה מסגרת לבדיקת המתאימים להתיישבות, ועל-כן מבטיחה את מוסר העבודה של הפועלים: 'הקבוצה יכולה בצדק להחשב כמקום מולדתו של הפועל החקלאי היהודי בארץ ישראל'.⁴⁶ חסרונות שיטה זו, שמנה רופין בשנים הראשונות לאחר ייסוד דגניה, היו: א. לא כל ענפי החקלאות מתאימים לצורה יישובית זו; ב. ניידותם הרבה של הפועלים; ג. אין בקבוצה מקום לאשה. רופין ששמר על קשר מתמיד עם חברי הקבוצה, עקב מקרוב אחר הפתרונות השונים שהוצעו על-ידיהם.⁴⁷ גם לאחר שתוקנו חסרונות אלו ועל הקבוצה עברו עשרים וחמש שנות קיום, כתב: 'ביחד עם זאת אין ברצוני להתנבא על עתידן של הקבוצות. עתיד זה תלוי במידה גדולה מאד במצבם הנפשי של חבריהם. ומצב נפשי זה משתנה עם חליפות תנאי החיים החיצוניים'.⁴⁸ בדצמבר 1911 העמיד רופין להכרעתם של הפועלים את השאלה הקובעת, האם ברצונם

45 א' רופין, 'הפועלים הקרקעיים בארץ ישראל', הפועל הצעיר, (16 בדצמבר 1911), עמ' 5-6.

46 א' רופין, 'הקבוצה' שלושים שנות בנין, 'ירושלים תרצ"ז, עמ' 124.

47 מכתב רופין לקרן-הקימת-לישראל מיום 12 בדצמבר 1913, אצ"מ Z3/1479.

48 א' רופין, 'כ"ה שנות התישבות יהודים בארץ ישראל', הרצאה בקונגרס הי"ט, 1935, שלושים שנות בנין, (לעיל, הערה 45), עמ' 281; ראה שם, עמ' 127; הנ"ל התישבותנו החקלאית, (לעיל, הערה 27), עמ' 103.

להמשיך במקום לפי שיטתם, או שברצונם לעצב את קבוצתם בהתאם לשיטת אופנהיימר? בכך ביטא שוב את עמדתו בדבר מתן בחירה חופשית לפועלים בניהול יישובם. פרוטוקול האספה בה נידונה ההצעה, מהווה אשנב מיוחד להבנת הערכת החברים את יישובם. בנמקם את דחייתה של תכנית אופנהיימר ציינו, כי תכנית זו פוגעת בשני עקרונות חשובים שהושגו על-ידיהם: שכר שווה לפועלים ועבודה עצמאית ללא ניהול. את החלטתם סיימו במלים אלה: 'אנו חושבים כי גם אם נעזוב ישוב זה, לא נחדל מהתקיים. הקשר שבין חברותנו לא ינותק בשל כך ואנו בטוחים כי נגשים מאוינו במקום אחר'.⁴⁹ רופין קיבל את הכרעתם ואף גונן עליה מפני הביקורת של בודנהיימר, שחשש מפני בטחונם העצמי המופרז של בני דגניה: 'חברי דגניה אינם רדיקלים-קומוניסטים. הם מוכנים ושמחים לקבל עצת אגרונום אך לא מוכנים להפקיר יישובם בידי מומחה שעוד לא הוכיח את עצמו'.⁵⁰ ביטויים נוקבים אלה מבהירים את היחס השונה של המוסדות הציוניים השונים לנסיון יישובי זה.

בכל הנוגע להשקעות משקיות היתה דגניה תלויה כליל בהחלטות דירקטוריון הקרן-הקימת-לישראל. כאמור, בודנהיימר ראה את תפקידו החשוב ביותר כמגן על כספי הקרן מפני קלי-דעת, המבקשים להשקיע את כספיה בתכניות שנראו לו בלתי-רווחיות. יחסה של הנהלת הקרן-הקימת-לישראל אל הקבוצה היה כאל נסוי כלכלי: 'כל עוד דגניה Die Kommune, מרויחה – ניתן לה להמשיך ולתפקד. ברגע שהיא תצבור הפסדים, ניתן יהיה לחסלה'.⁵¹ שיטתו של רופין – העמדת אדמות הקרן לרשות המתיישבים ללא תשלום – לא התקבלה על-ידי הדירקטוריון. רופין ביקש להראות את רווחיות המקום, כדרך שעשה עם יתר קבוצות הכיבוש הזמניות, מבלי לגבות דמי שימוש עבור הקרקע. ואולם הנהלת הקרן הקימת תבעה כי חברי הקבוצה ישלמו 3 אחוזים דמי-חכירה.⁵² רופין לא נרתע מוויכוח וטען, כי אין הדבר כלול בחוזה וכי ההוצאות הראשוניות של המשקים הן עצומות ויש להתחשב בכך.⁵³

הפועלים התרעמו על כך שהחלטות המשקיות המכריעות, כגון בבעלות איזו חברה ציונית תהיה הקרקע, או כמה להשקיע בצנרת המיועדת להשקעת השדות, תפולנה ללא כל התייעצות עמהם ותחבלנה כעבודתם.⁵⁴ אישורים להשקעות במקום התקבלו רק אחרי היסוסים מרובים. הנהלת הקרן-הקימת-לישראל סירבה לממן צנרת להשקאה בטענה, כי צורה יישובית זו עדיין לא הוכיחה את עצמה.⁵⁵ בהמשך המשא-ומתן עם רופין הביעה ההנהלה את ספקותיה בדבר יכולתה

49 פרוטוקול הישיבה מיום 26 בדצמבר 1911, אצ"מ, KKL 2/8.

50 מכתב רופין לקרן-הקימת-לישראל מיום 7 בפברואר 1911, שם, L1/98.

51 מכתב הקרן-הקימת-לישראל לאופנהיימר, מיום 18 ביוני 1912, שם, KKL 3/84. במכתב הקרן-הקימת-לישראל לרופין מיום 9 בינואר 1914 (שם, שם) נכתב, כי הדירקטוריון רואה בדגניה יישוב המחנך פועלים לחקלאות.

52 מכתב הקרן-הקימת-לישראל לרופין מיום 27 במארס 1914, שם, שם; מכתב הקרן-הקימת-לישראל לרופין מיום 12 באפריל 1914, שם, KKL 2/19.

53 מכתב רופין לקרן-הקימת-לישראל מיום 23 באפריל 1914, שם, KKL 2/19. רופין טען, כי ההוצאות הראשוניות כוללות: תשלומים לשלטונות, השבחת המקום, דמי-מחלה בשל מצב תברואתי גרוע ועוד. במכתבו לקרן-הקימת-לישראל מיום 8 באפריל 1914 (שם, KKL 3/84) טען רופין, כי אילו הפועלים היו מקבלים שכר לפי שווי עבודתם, הוא היה מגיע ל-70-80 פרנק לחודש.

54 מכתב יוסף בוסל למשרד הארץ-ישראלי, מיום 22 בדצמבר 1913, שם, KKL 3/85: 'הלא מגוחך ומכאיב הוא הדבר שבברלין יחליטו אם בדגניה כדאי להוציא 21 אלפים פרנק על השקאה, או רק 15 אלף...'

55 דיווח של הנהלת הקרן-הקימת-לישראל מיום 26 בינואר 1914, שם; KKL 1/586 דובר בהשקעה בסך 19,000 פ. הנמוק הראשון שהועלה היה, כי הקרן איננה מעוניינת להשקיע את כספה בציוד למשק.

של קבוצת פועלים, שלא למדה חקלאות באופן פורמלי, לנהל משק באופן עצמאי.⁵⁶ במכתב גלוי-לב כתב בודנהיימר כי הקרן נמנעת מהשקעת כספיה בדגניה לא רק בשל חששה מסוכן כספה, אלא בשל החשש כי בינה לבין הפועלים יוצרו ויכוחים, כדוגמת המתחים ששררו בין הברון רוטשילד לבין המתיישבים הראשונים. בשל כך מעדיפה הנהלת הקרן, כי המשקים החקלאיים ינהלו על-ידי חברות-הבת שלה.⁵⁷ רופין, מנהל המשרד הארץ-ישראלי, ראה אפוא במתיישבים ובמתיישבים שני סקטורים הבאים לממש מטרה אחת, מתוך שיתוף-פעולה; לעומת זאת, גישתו של בודנהיימר היתה, כי הפועלים והקרן-הקימת לישראל הינם שני גופים הניצבים משני עברי המיתרס. תפיסתה של הקרן-הקימת לישראל היתה המשך לגישה המסורתית של המוסדות המתיישבים הלא-ציונים שפעלו בארץ-ישראל; ואילו יחסו של רופין היה המפתח לפריצת-דרך יישובית חדשה.

סיכום

מתן קרקע מקרקעות הלאום לקבוצת פועלים לשם עיבודה על אחריותה, היה הבסיס היישובי לכל ההתיישבות על אדמת הלאום. אמנם ההחלטה בנידון נפלה רק לאחר מלחמת-העולם הראשונה. אך השיטה נוסתה בהתמדה החל מייסודה של הקבוצה באום ג'וני. קבוצה זו, אשר קיבלה את כל מחסורה מהמוסדות המתיישבים, אך העמיסה את כל האחריות ליישוב על כתפיה, היוותה דגם ישובי לא רק עבור חיי שיתוף ושוויון, אלא עבור ההתיישבות הלאומית על כל צורותיה. מן המסמכים שבדקנו עולה, שרעיון חיי השיתוף קדם לייסודה של אום ג'וני והיה נר לרגלי המתיישבים במקום, גם אם המוסדות המתיישבים — כולל אלה שהביעו את תמיכתם בנסיון החדשני — לא הכירו בכך בתחילה, וראו בצורת השתוף שיטה זמנית בלבד. את הזדהותו עם אנשי דגניה, ועם הרעיון, ביטא רופין בהקבילו את רעיון הקיבוץ לרעיון הציוני בכללותו: '...לא הציונות ולא הקבוצה ניתנו להישפט אך ורק על ידי האקונומיה. שתיהן נסיונות הן להתגבר על החוקים הכלכליים השכיחים והקבועים ועומדים לטובתו החומרית של היחיד. על ידי השאיפות החיות בלבו של האדם לחופש, לחיי לאום עצמאיים ולמשטר חברתי צודק.'⁵⁸ ביצירת אום ג'וני השכילה התנועה הציונית למצוא את הנתיע היישובי החדש: לא עוד התיישבות פילנטרופית, ואף לא התיישבות קפיטליסטית, אלא התיישבות לאומית המנצלת את המיטב שבאדם.

56 מכתב הקרן-הקימת לישראל לרופין מיום 30 במארס 1914, שם, KKL 2/18: 'איננו יכולים בכלל לתאר לעצמנו שדגניה יכולה להיות משק גדול ומודרני, כל עוד אין בעל מקצוע שמשגיח בקביעות'.

57 מכתב הקרן-הקימת לישראל לאופנהיימר מיום 11 ביוני 1912, שם, KKL 3/84.

58 רופין, התיישבותנו החקלאית, ת"א תש"ב, עמ' 109. הוא אף ביקש להקבר באדמת דגניה.